

TALABALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA IJODIY ISHLAR AHAMIYATI

Salisheva Zilola Ismailovna

O‘zDJTU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti, falsafa fanlari doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqola rus guruhi talabalarining bog‘lanishli nutqini rivojlantirish muammolariga bag‘ishlangan. Unda nutqiy faoliyat turining murakkab shakllaridan biri hisoblangan yozma nutqni rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: til va nutq, bog‘lanishli nutqni rivojlantirish, insho, bayon.

Аннотация. Статья посвящена актуальной проблеме развития связной узбекской речи студентов русских групп. Особое внимание уделяется развитию письменной речи, как наиболее сложной форме речевой деятельности.

Ключевые слова: язык и речь, развитие связной речи, методика обучения узбекскому языку, сочинение, изложение.

Abstract: The article is devoted to the actual problem of the development of coherent Uzbek speech among students of Russian groups. Special attention is paid to the development of written language, as the most difficult form of speech activity.

Keywords: language and speech, development of the coherent speech, technique of teaching Uzbek language, composition, statement.

Rusiyzabon talabalar nutqini rivojlantirishda ijodiy matn (bayon, insho) yaratish muhim o‘rin tutadi. Ushbu ish turlari o‘quvchi-talabani ko‘rgan, eshitgan voqea-hodisani izchil bayon etishga, unga o‘z munosabatini bildirishga o‘rgatish bilan bir qatorda o‘z fikrini bog‘lanishli, mazmunli ifodalashga ham o‘rgatadi. Demak, og‘zaki va yozma nutq bir-birini to‘ldirib, mustahkamlab boradi. Shu jihatdan bayon va insho yozishga o‘rgatishning amaliy ahamiyati nihoyatda katta. Bunday ish turlari savodxonlik darajasini oshirishga, so‘zlar va gaplarni bir-biriga bog‘lovchi vositalarni to‘g‘ri tanlash va o‘z o‘rnida qo‘llashga o‘rgatadi, bir xil so‘zlar va grammatik shakllarni qayta-qayta takrorlash – tautologiyaning oldini olishga yordam beradi. Tabiiyki, og‘zaki nutqda ko‘p hollarda sezilmay o‘tib ketadigan bunday xatolar yozma nutqda aniq va ravshan ko‘rinib turadi. Bu talabani sergaklantiradi, o‘z lug‘atini boyitishga, grammatik xatolar ustida ishlashga undaydi. Bu o‘rinda R.Yo‘ldoshevning “... ijodiy yozma ishning maqsadi savodxonlikni mustahkamlashgina emas, balki bog‘lanishli nutq malakasining matn sintaksisi

darajasida shakllanishi va rivojlanishi uchun zamin yaratishdir. Chunki ana shunday yozma ishlarda o‘quvchining yozma nutqi: yutuq va kamchiliklari oynaday yaqqol ko‘rinib turadi” degan fikriga qo‘shilish mumkin.

Insho, avvalo, tafakkur mashqlaridir. Insho yozishning asosiy maqsadlaridan biri talabalarni mustaqil fikrlash, muayyan mavzu doirada fikr yuritish, o‘z fikrlarini erkin mantiqiy izchil, chiroyli, savodli ifodalashga o‘rgatishdir. Insho yozishda talaba ifodalar jamg‘armasini yig‘adi, shuningdek, o‘zi uchun notanish yangi jummalarni, so‘zning yangidan-yangi ma’no ifodalash imkoniyatlarini qidirib topish va qo‘llash orqali so‘z boyligini orttirib boradi.

Odatda, rusiyzabon talabalarning ko‘pchiligi ruscha fikrlab, o‘zbekcha nutq so‘zlaydi. Agar inshoga e’tibor maktab bosqichidanoq kuchaytirilsa, insho uchun tanlangan mavzular qiziqarli va xilma-xil bo‘lsa, bu o‘quvchi-talabalar nutqini o‘stirishga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Insho o‘quvchining lug‘at zahirasi boyitadi, tafakkurni rivojlantiradi. Ushbu omillarsiz rusiyzabon talabalar o‘zbek tilida ravon va xatosiz gapira olmaydilar. Ular borliqni o‘zbekcha tafakkur bilan qabul qila olib, o‘zbekning ko‘zi bilan ko‘ra olsagina, o‘zbekcha fikrlashi, o‘zbek tilida erkin so‘zlay olishi mumkin. Shu bois ularni o‘zbek tiliga o‘rgatish uchun ta’lim jarayonida insho yozdirishga katta e’tibor berish maqsadga muvofiq.

To‘g‘ri, darslarda o‘quvchi-talabalarga “Taassurotlaringiz asosida ijodiy ish yozing”, “Biror mavzu asosida ijodiy ish yozing”, “Taassurotlaringizni so‘zlab bering” kabi topshiriqlar ko‘p beriladi. Biroq o‘quvchi-talabalar tomonidan bajarib kelinadigan ushbu ijodiy ishlar, uy insholarini tahlil qilib chiqish shuni ko‘rsatdiki, ular aksariyat hollarda deyarli bir xil yoziladi. Ushbu insholarning ko‘pchiligi 5-6 gapdan 7-8 gapgacha bo‘lgan hajmdagi eng sodda konstruksiyali gaplardan tuziladi. Buning boisi, avvalo, mavzularning deyarli bir xil berilishida. Chunonchi, “Mening Vatanim”, “Mening oilam”, “Birinchi ustozim”, “Men tanlagan kasb”, “Men sevgan qahramon” kabi mavzular umumiy o‘rta ta’lim bosqichida ham, keyingi ta’lim bosqichlarida ham takrorlanib kelaveradi. Bu esa, albatta, o‘quvchi-talabalarning qiziqishlarini so‘ndiradi, ulardagi tafakkur, fikrlash jarayonini ham to‘xtatib qo‘yadi.

E’tibor bilan qaraydigan bo‘lsak, birinchi sinfga qadam qo‘ygan o‘quvchi (birinchi bosqichga qabul qilingan talaba ham) ta’lim dargohiga katta bir qiziqish, yuksak bir ishonch bilan kirib keladi. U har bir fandan, har bir darsdan yangilik kutadi. O‘qituvchi o‘z fani bo‘yicha beriladigan bilim va malakalarni sinfma-sinf, bosqichma-bosqich rivojlantirib borsa, ana shu qiziqish so‘nmaydi, aksincha kuchayib boraveradi. Shu bois o‘quvchi talabalarga ijodiy ishlar berishda, bayon va

insholar yozdirishda ushbu erkin mavzularning sayqallashib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik kerak.

Yuqori bosqichlarga chiqqan sari inshoning tasviriy, qiyosiy, muhokama insho turlarini tatbiq etish, o‘quvchi-talabalarning ko‘rgan, bilgan, eshitgan, o‘qiganlarini qiyosiy tahlil etishga, o‘zi muhokama qilishga o‘rgatib borish kerak bo‘ladi. Ularning o‘zbek tilida bemalol fikrlashi, erkin muloqot qilishi, turli uslublarda bog‘lanishli matnlar tuzish va gapirib berish malakalarini shakllantirish uchun ko‘proq adabiy o‘qish materiallariga, ijtimoiy, milliy-ma’naviy qadriyatlarimizni aks ettiruvchi mavzularga o‘quvchi-talabalarning yosh xususiyatlarini e’tiborga olgan holda bosqichma-bosqich kengaytirib, murakkablashtirib borish ularning fikrlash hamda qiziqish doirasining ham kengayib borishiga, shunga mos holda lug‘at boyligining o‘sib borishiga olib keladi.

Ma’lumki, ta’lim o‘zbek tilida olib boriladigan maktablarda insho va bayon yozishga o‘rgatishga alohida e’tibor qaratiladi. Bu borada qator qo‘llanmalar va tadqiqot ishlari ham yuzaga kelgan bo‘lib, O.Madayevning “Insho qanday yoziladi?”, S.Dolimovning “Ta’limiy bayon va insho”, S.Ismatovning “O‘rta maktablarning yuqori sinflarida insho”, R.Yo‘ldoshevning “Insholardagi matniy xatolar, ularni bartaraf etish metodikasi” qo‘llanmalari, N.Sattorovanning “O‘quvchilarning insho yozish malakalarini takomillashtirish (5-sinfda ona tili o‘qitish jarayonida)”, M.R.Hazratqulovning “Adabiy ta’limda inshoning o‘rni va uni tashkil etishning ilmiy-metodik asoslari” mavzularidagi tadqiqot ishlari shular jumlasidandir. Ularda insho turlari, mavzulari, insho rejasini tuzish, insho yozishga o‘rgatish usullari, insho nutqni to‘g‘ri qurish hamda fikrni aniq ifodalashga o‘rgatish, voqealar rivojida ketma-ketlikni belgilash, insholardagi matniy xatolar va ularni bartaraf etish usullari, ona tili darslarida tashkil etiladigan insholarda bevosita o‘quvchilarning yozma savodxonligini nazorat qilish, umumiy o‘rta ta’limning yuqori bosqichida inshoni tashkil etish masalalariga asosiy e’tibor qaratilgan.

Insho yozish sarlavhani to‘g‘ri belgilashdan boshlanadi. Inshoni to‘g‘ri nomlash uchun undagi asosiy fikrni ajrata olish kerak. Inshoga material to‘plash ham uni to‘g‘ri yoritishda muhim ahamiyatga ega. Insho uchun asosiy material bu, avvalo, hayotning o‘zi, uning kitoblardagi, san’atdagi ifodasidir. Insho uchun material to‘plashda manba muhim ahamiyatga ega. Masalan, badiiy asar asosida material to‘playotganda yozuvchining maqsadi, asarda ishtirok etgan shaxslar, yozuvchi yoki shoirning obraz yaratish mahorati, asardan chiqariladigan xulosa kabilar markaziy o‘rinni egallaydi. To‘plangan materialni tartibga solish va uni muayyan izchillikda bera olish ham talaba uchun o‘ta zarur malakalardan biri sanaladi. Tartibga solish bu,

avvalo, to‘plangan materialni saralash, zarurini ajratish, ularni mantiqiy izchillikda joylashtirish demakdir. Bu ishda talabaga puxta o‘ylab tuzilgan reja yaxshi yordam beradi. Yozilgan inshoni takomillashtirish, unda yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarni bataraf etish ham talabalar uchun zarur malakalardan biridir. Monologik nutqni rivojlantirishda qo‘llaniladigan bunday yozma ish turlari muayyan tizimga ega bo‘lishi, izchillik, bir butun yaxlitlikni tashkil qilishi kerak.

Demak, ijodiy yozma ishlarning maqsadi savodxonlikni mustahkamlashgina emas, balki bog‘lanishli nutq malakasining matn sintaksisi darajasida shakllanishi va rivojlanishi uchun zamin yaratishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Madayev O. [va boshq.]. Yozma ish turlari: insho, bayon, diktant. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2017. – 104 b.
2. Yo‘ldoshev R. Insholardagi matniy xatolar, ularni bartaraf etish metodikasi. – T., 2018. – 104 b.
3. Hazratqulov M. Adabiy ta’limda inshoning o‘rni va uni tashkil etishning ilmiy-metodik asoslari: Ped. fan. falsafa d-ri. ...diss. avtoref. – Samarqand, 2018.